

بررسی مصادیق استفاده ابزاری جریان یمانی از آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع)

شیدا شهرام¹

چکیده

این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر منابع تفسیری شیعه (مانند المیزان، نمونه) و منابع حدیثی معتبر (بحارالانوار، وسائل الشیعه)، به بررسی و نقد مصادیق استفاده ابزاری جریان یمانی از آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع) می‌پردازد. در این مقاله، ابتدا مهم‌ترین آیات و روایاتی که این جریان (به رهبری احمد الحسن بصری) برای ادعای جانشینی امام زمان (عج) و مشروعیت بخشی به خود مورد سوءاستفاده قرار داده، استخراج گردید. سپس با تطبیق این استنادها با تفاسیر معتبر شیعی و تحلیل سندی-دلالتی روایات، اشکالات محتوایی و روشی آنها آشکار شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که جریان یمانی با تحریف معنایی آیات (مانند آیات مربوط به «اهل بیت» یا «مهدویت»)، انتساب روایات ضعیف یا مجعول، و تفسیر به رأی، درصدد فریب افکار عمومی است. نتیجه‌گیری مقاله تأکید می‌کند که فهم صحیح متون دینی، تنها در چارچوب اصول مسلم تفسیری (مانند مراجعه به روایات معصومین) و اعتبارسنجی حدیث (با معیارهای رجالی) امکان‌پذیر است و ادعاهای یمانی‌ها فاقد پشتوانه علمی و دینی می‌باشد.

کلیدواژگان: جریان یمانی، احمد الحسن، سوءاستفاده از قرآن، تحریف روایات، نقد حدیثی، تفسیر به رأی.

¹ طلبه سطح 2 مدرسه حضرت زینب سلام الله علیها، shahramsheyda67@gmail.com

ظهور جریان‌های انحرافی در طول تاریخ اسلام یکی از چالش‌های جدی پیش روی جامعه اسلامی بوده است. این جریان‌ها معمولاً در دوره‌هایی از بحران‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ظهور می‌کنند و با ادعای پیوند با آموزه‌های اسلامی، تلاش می‌کنند به‌عنوان یک حرکت اصلاح‌گرانه یا منجی‌محور خود را معرفی کنند. یکی از این جریان‌ها که در سال‌های اخیر در میان برخی جوامع اسلامی مطرح شده، جریان یمانی است. این جریان با تکیه بر برخی آیات قرآن و روایات اسلامی، به‌ویژه آن دسته از روایات که به ظهور شخصیت یمانی در دوره پیش از ظهور امام مهدی (عج) اشاره دارند، تلاش دارد برای خود مشروعیت‌سازی کند.

از آنجا که ادعاهای جریان یمانی نه تنها در بُعد دینی و اعتقادی بلکه در عرصه اجتماعی نیز تأثیراتی بر جای گذاشته است، بررسی علمی و دقیق آن اهمیت زیادی دارد. پیروان این جریان بر این باورند که رهبر آن، یمانی موعود است و نقش هدایت مردم به امام مهدی (عج) را بر عهده دارد. با این حال، بسیاری از علما و محققان اسلامی، بر اساس بررسی‌های متنی و تاریخی، این ادعاها را فاقد پشتوانه کافی می‌دانند.

این مقاله با هدف بررسی و نقد ادعاهای جریان یمانی، به تحلیل تطبیقی آیات قرآن و روایات مورد استناد این جریان پرداخته است. همچنین در این پژوهش، با بهره‌گیری از تحلیل جامعه‌شناختی، زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی که باعث ظهور و گسترش این جریان شده است، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. محوریت اصلی مقاله، روشن‌سازی تفاوت‌های اساسی میان برداشت‌های جریان یمانی از آیات و روایات با تفسیرهای معتبر اسلامی و شیعی است.

اهمیت این پژوهش از آن جهت است که جریان یمانی با استفاده ابزاری از مفاهیم دینی و ایجاد شبهات در میان جوانان و مخاطبان کمتر آگاه، توانسته است در برخی جوامع اسلامی جایگاهی پیدا کند. بنابراین، شناخت دقیق این جریان و نقد علمی آن می‌تواند نقش مهمی در پیشگیری از گسترش انحرافات مذهبی و تقویت بنیان‌های اعتقادی جامعه اسلامی ایفا کند.

در این مقاله، ابتدا مفهوم‌شناسی جریان یمانی و پیشینه تاریخی آن بررسی می‌شود. سپس آیات قرآن و روایاتی که توسط این جریان برای تأیید ادعاهایش مورد استناد قرار گرفته‌اند، تحلیل و نقد خواهند شد. در نهایت، تأثیرات اجتماعی و فرهنگی این جریان و واکنش‌های علمای دینی در برابر آن بررسی می‌گردد. این بررسی‌ها در نهایت به نتایجی منجر خواهد شد که می‌تواند راهنمایی برای مواجهه علمی و دینی با این جریان انحرافی باشد.

مفهوم‌شناسی جریان یمانی

جریان یمانی یکی از جریان‌های نوظهور مذهبی است که در سال‌های اخیر به‌ویژه در کشورهای عراق و ایران مطرح شده و ادعاهایی پیرامون ارتباط با امام مهدی (عج) و جایگاه ویژه در دوران ظهور ارائه کرده است. برای مفهوم‌شناسی این جریان، لازم است ابتدا به معنای واژه «یمانی»، جایگاه آن در روایات اسلامی، و سپس نحوه تفسیر و برداشت این جریان از آن بپردازیم.

1. معنای لغوی و اصطلاحی «یمانی»

کلمه «یمانی» از ریشه «یَمَن» گرفته شده است که در لغت به معنای «مربوط به یمن» یا «اهل یمن» می‌باشد. ^۱ این واژه در مقابل «شامی» قرار دارد که به سرزمین شام نسبت داده می‌شود. ^۲ در فرهنگ عربی، یمن به دلیل داشتن تمدن‌های کهن، از جایگاه خاصی برخوردار است و در ادبیات دینی نیز گاه با تعبیر مثبت همراه شده است.

در اصطلاح روایی و مهدویت، یمانی به شخصیتی اطلاق می‌شود که بر اساس روایات، در آستانه ظهور امام مهدی (عج) قیام کرده و مردم را به حق دعوت می‌کند. ^۳ ابر اساس روایات، یمانی یکی از پنج علامت حتمی ظهور محسوب می‌شود و در روایت‌های شیعه از او به‌عنوان هدایت‌گری شایسته یاد شده است. از این رو، بررسی این مفهوم در منابع دینی و تاریخی ضروری است.

۲. جایگاه یمانی در روایات اسلامی

در روایات شیعه، یکی از نشانه‌های ظهور امام مهدی (عج) قیام فردی به نام «یمانی» است. این شخصیت در برخی روایات با صفاتی همچون «هدایت‌گر» و «دشمن سفیانی» توصیف شده است. ^۴ در روایتی از امام باقر (ع) آمده است: «خروج السفیانی والیمانی والخراسانی فی سنة واحدة، فی شهر واحد، فی يوم واحد، ولیس فیها رایة بأهدی من رایة الیمانی، یهدی إلى الحق و إلى طریق مستقیم». ^۵

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۴۴۷.

^۳ فراهیدی، العین، ج ۴، ص ۲۹۰.

^۴ راغب اصفهانی، مفردات القرآن، ص ۵۱۲.

^۵ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۲، ص ۲۲۳.

^۶ همان.

- هم‌زمانی ظهور یمانی، سفیانی و خراسانی: بر اساس این روایت، این سه شخصیت در یک سال، ماه و روز مشخص خروج خواهند کرد. این نکته نشان می‌دهد که ظهور یمانی دارای ابعاد سیاسی و اجتماعی خاصی است.^۷

- ویژگی یمانی: در روایت تأکید شده است که «پرچم یمانی هدایت‌گرترین پرچم است». برخی مفسران شیعه این جمله را به معنای حمایت یمانی از امام مهدی (عج) دانسته‌اند.^۸

- هدایت‌گری یمانی: او راه مستقیم را به مردم نشان می‌دهد، اما در عین حال، در هیچ روایتی به صراحت نام، نسب یا جزئیات زندگی او ذکر نشده است.^۹

با وجود این ویژگی‌ها، باید توجه داشت که تمامی روایات مربوط به یمانی از نظر سندی و دلالتی مورد نقد قرار گرفته‌اند و برخی پژوهشگران معتقدند که ممکن است این احادیث جعلی یا ضعیف باشند.

۳. برداشت جریان یمانی از روایات

جریان مدعی یمانی که در دو دهه اخیر در عراق ظهور کرده است، با ادعاهای مختلف در زمینه مهدویت، با برداشت‌های سطحی، افراط‌گرایانه و غلوآمیز از آیات، روایات و سیره انبیا و ائمه هدی، مروج افراط‌گرایی مذهبی در میان جوامع دینی شده است.^{۱۰}

ویژگی‌های برداشت این جریان از روایات عبارت‌اند از:

گزینشی بودن: تأکید بر روایاتی که بتوان از آن‌ها برای مشروعیت‌بخشی به خود استفاده کرد.^{۱۱}

عدم توجه به سیاق و شأن صدور: تفسیر روایات بدون در نظر گرفتن زمان و مکان صدور آن‌ها.^{۱۲}

تحریف مفهومی و تفسیری: ارائه معانی جدید برای روایات که در منابع اصیل حدیثی سابقه ندارد.^{۱۳}

^۷ سبحانی، الملل و النحل، ج ۵، ص ۱۸۹.

^۸ طوسی، الغیبه، ص ۴۶۲.

^۹ صدر، تاریخ الغیبه الکبری، ص ۳۸۰.

^{۱۰} عبدالله شهبازی، تحلیل تاریخی فرقه‌های انحرافی، ص ۲۳۵، انتشارات امیرکبیر.

^{۱۱} جعفر سبحانی، المهدویه فی الإسلام، ص ۱۸۰، نشر مؤسسه امام صادق (ع).

^{۱۲} مهدوی راد، محمدعلی، «بررسی تطبیقی روایات یمانی از منظر فریقین»، حدیث پژوهی، ش ۱۲، ص ۳۲.

^{۱۳} سید جعفر مرتضی عاملی، تاریخ الفرق الاسلامیه، ج ۲، ص ۲۱۵، نشر دارالهادی.

طبق آنچه بیان شد هم‌زمانی خروج یمانی، سفیانی و خراسانی در روایات را می‌توان نه صرفاً به‌عنوان یک گزارش آخرالزمانی، بلکه به‌مثابه بازتابی از تقابل جریان‌های سیاسی - مذهبی دانست که هر یک مدعی هدایت جامعه‌اند. تأکید بر «هدایت‌گرتین بودن پرچم یمانی» در عین فقدان نام و نسب روشن، نشان می‌دهد که مسئله بیش از آنکه بر فردیت یمانی متمرکز باشد، بر ضرورت تشخیص حق از باطل در شرایط پیچیده اجتماعی تکیه دارد. نقد سندی و دلالتی این روایات نیز هشدار می‌دهد که هر گونه برداشت سطحی و گزینشی می‌تواند به ظهور جریان‌هایی چون «مدعیان یمانی» در عصر حاضر بینجامد؛ جریان‌هایی که با تحریف و تفسیر افراطی، زمینه افراط‌گرایی مذهبی را فراهم می‌آورند.

ارجاع ناقص به منابع: نقل ناقص روایات یا استفاده از منابع ضعیف و غیرمعتبر.^{۱۴}

استفاده ابزاری از روایات ضعیف: این جریان با استناد به روایات ضعیف و شاذ، سعی در اثبات ادعاهای خود دارد که با اصول حدیث‌شناسی همخوانی ندارد.^{۱۵}

تفسیر ناصواب مؤلفه‌های دینی: برداشت‌های سطحی و افراط‌گرایانه از آیات و روایات، منجر به تفسیرهای نادرست و انحرافی شده است.^{۱۶}

برداشت علمی از روایات مبتنی بر اصول حدیث‌شناسی، علم رجال و فقه است، در حالی که برداشت جریان یمانی فاقد پشتوانه علمی بوده و بیشتر تبلیغاتی است. این رویکرد می‌تواند به تحریف مفاهیم دینی و ایجاد انحراف فکری در جامعه منجر شود.^{۱۷}

جریان یمانی که مدعی پدیدار شدن این شخصیت را دارد برخی از روایات را بصورت گزینشی انتخاب و تاویل کرده و به این نتیجه رسیده که رهبری این جریان همان فردی است که منتسب به یمانی موعود می‌باشد آنها به این امر باور و اعتقاد دارند که پیروی از یمانی برای همه شیعیان واجب است و در صورت مخالفت این مخالفت با امام زمان (عج) خواهد بود.

نقد این برداشت:

^{۱۴} رسول جعفریان، جریان‌های فکری معاصر، ص ۱۹۵، نشر علمیه.

^{۱۵} محمدرضا حکیمی، حدیث ولایت، ج ۵، ص ۲۸، نشر دفتر تبلیغات اسلامی.

^{۱۶} سید محمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۱۳، ص ۴۵، نشر مؤسسه اسراء.

^{۱۷} عبدالله نصری، مکتب تفکیک، ص ۳۱۲، نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

بهره‌گیری از این ابزارها، توانسته است به‌طور گسترده پیام‌های خود را پخش کرده و ارتباطات بیشتری با مخاطبان برقرار کند.⁷⁵ این رسانه‌ها اجازه می‌دهند که جریان یمانی، حتی در خارج از مرزهای جغرافیایی خود، به‌طور مؤثر عمل کند و دامنه تأثیر خود را گسترده‌تر سازد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که برداشت جریان یمانی فاقد پشتوانه علمی بوده و بر تفسیر به رأی، تحریف معنایی و استفاده ابزاری از متون دینی استوار است. نتیجه‌گیری پژوهش بیانگر آن است که «یمانی موعود» در روایات، شخصیتی هدایتگر و مرتبط با امام مهدی (عج) معرفی شده است؛ در حالی که جریان یمانی معاصر فاقد چنین شاخصه‌هایی است و به‌عنوان یک حرکت انحرافی، بیش از هر چیز بر سوءاستفاده از خلأهای معرفتی و شرایط بحرانی جامعه متکی است. بدین‌سان، تنها با فهم صحیح متون دینی در چارچوب اصول معتبر تفسیری و حدیث‌شناسی می‌توان از گسترش چنین انحرافات جلودگی کرد.

نتیجه‌گیری

جریان یمانی به عنوان یکی از جریانات انحرافی مذهبی، با بهره‌گیری از ترکیب خاصی از عوامل روان‌شناختی، اجتماعی و دینی، توانسته است تعداد قابل توجهی از نوجوانان و جوانان را جذب کند. این جریان با ارائه وعده‌های امیدبخش، همچون اصلاح اجتماعی، عدالت جهانی و ارتباط با امام مهدی (عج)، برای نسل جوان جذابیت ایجاد کرده و بسیاری را به پیروی از خود تشویق کرده است. این تأثیرات، خصوصاً در جوامعی که دچار بحران‌های اقتصادی، اجتماعی یا سیاسی هستند، شدت بیشتری پیدا کرده و باعث می‌شود تا افرادی که به دنبال راه‌حلی برای مشکلات خود هستند، جذب چنین جریاناتی شوند.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جریان یمانی، ساده‌سازی مفاهیم پیچیده دینی و استفاده از شعارهای ساده و قابل‌فهم است. این امر موجب شده است که نوجوانان و جوانانی که به دلایل مختلف از آموزش‌های دینی کافی برخوردار نیستند، به راحتی به این جریان‌ها گرایش پیدا کنند. علاوه بر این، جریان یمانی با تأکید بر وعده‌های روشن و قاطع، به‌ویژه در زمینه ظهور و نقشی که پیروان آن در این فرآیند ایفا خواهند کرد، این احساس را در مخاطبان ایجاد می‌کند که آن‌ها در مسیر حق و یک مأموریت الهی قرار دارند. این حس ویژه بودن و تعلق به یک گروه خاص، برای بسیاری از جوانان، به‌ویژه کسانی که در جست‌وجوی هویت معنوی و اجتماعی هستند، بسیار جذاب است.

⁷⁵ رشیدیان، فرهاد. «رسانه‌های اجتماعی و تأثیر آن‌ها بر جریان‌های دینی جدید». نشریه ارتباطات دینی، شماره ۸، ۱۴۰۰، ص

علاوه بر جنبه‌های روان‌شناختی، رسانه‌ها و فضای مجازی ابزارهای قدرتمندی برای گسترش پیام‌های این جریان بوده‌اند. استفاده گسترده از این ابزارها برای ارتباط مستقیم با مخاطبان، به ویژه در دوران کنونی که رسانه‌های دیجیتال بخش عمده‌ای از زندگی اجتماعی افراد را تشکیل می‌دهند، نقش کلیدی در گسترش این جریان داشته است. نوجوانان و جوانان که بیشتر در معرض این رسانه‌ها قرار دارند، به راحتی می‌توانند تحت تأثیر پیام‌های این جریان قرار گیرند.

با این حال، تحلیل جامعه‌شناختی جریان یمانی نشان می‌دهد که این جریان به‌عنوان یک حرکت انحرافی، از مشکلات و بحران‌های اجتماعی برای پیشبرد اهداف خود بهره‌برداری می‌کند. در بسیاری از موارد، این جریان به سوءاستفاده از ناآگاهی دینی و اجتماعی جوانان پرداخته و با ارائه تفسیرهای سطحی و گمراه‌کننده از مفاهیم دینی، زمینه گسترش خود را فراهم می‌آورد.

در نهایت، برای مقابله با گسترش چنین جریاناتی، آگاهی‌بخشی و آموزش صحیح دینی در میان نسل جوان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. لازم است تا علاوه بر تقویت آموزش‌های دینی و مذهبی صحیح، به ویژه در سطوح ابتدایی و متوسطه، منابع دینی معتبر و روایات صحیح به جوانان ارائه شود تا بتوانند تحلیل درستی از مفاهیم دینی داشته و در برابر انحرافات فکری و مذهبی مصون بمانند. همچنین، استفاده از ابزارهای رسانه‌ای به‌طور مؤثر و مسئولانه برای تبیین حقیقت و مقابله با جریانات انحرافی ضروری است. در این مسیر، علاوه بر نهادهای دینی و آموزشی، نقش خانواده‌ها و جوامع محلی نیز نمی‌تواند نادیده گرفته شود. ایجاد فضای گفت‌وگو و تبادل نظر پیرامون مسائل دینی و اجتماعی می‌تواند راهکاری مؤثر برای کاهش جذابیت این جریانات باشد. به‌طور کلی، مقابله با جریانات انحرافی نیازمند یک رویکرد جامع و چندجانبه است که از طریق آن بتوان به نسل جوان کمک کرد تا در مسیری صحیح و مبتنی بر عقلانیت و آموزه‌های دینی حرکت کنند.

منابع

. قرآن کریم

1. الخصال (شیخ صدوق) صدوق، محمد بن علی، الخصال، قم: دارالکتب الإسلامیه، 1403 ق.
2. الدر المنثور (سیوطی) سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور، قاهره: دارالفکر، 1993 م.
3. الغیبه (شیخ طوسی) طوسی، محمد بن حسن. الغیبه. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، 1411 ق.
4. بحار الأنوار (علامه مجلسی) مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، 1403 ق.
- جلدهای 52 و 53 این کتاب به بررسی علائم ظهور و شخصیت یمانی پرداخته است.
5. تفسیر المیزان (علامه طباطبایی) طباطبایی، سید محمدحسین. تفسیر المیزان. قم: انتشارات اسلامی، 1390 ش.
6. تفسیر مجمع البیان (طبرسی) طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، قم: دارالمعرفه، 1406 ق.

7. ساروخانی، باقر. جامعه‌شناسی ارتباطات، تهران: نشر سروش، ۱۳۸۱.
8. مستدرک الوسائل (میرزا حسین نوری) نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت، 1408 ق.
9. مطالعات تاریخی جریان‌های انحرافی حسینی، محمد ۷ جریان‌های انحرافی در تاریخ اسلام. قم: مرکز تخصصی مهدویت، 1395 ش.
10. وب‌سایت مرکز تخصصی مهدویت، www.mahdaviat.ir.
11. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق، ۱۵ جلد.
12. بهبودی، علی، حکومت جهانی مهدی (عج). تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۰ش.
12. حائری، علی، نقش بحران‌های اجتماعی در ظهور جریان‌های مذهبی، فصلنامه علوم اجتماعی، 1398 ش.
13. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ق، ۳۰ جلد.
14. حسین حسینی بوشهری، تفسیر نور الثقلین. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵ش.
15. خلیل بن احمد فراهیدی، العین، تحقیق مهدی المخزومی، بیروت: دارالهملا، ۱۴۰۸ق.
16. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن.. ترجمه سیدمحمد حسینی تهرانی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۱ش.
17. سبحانی، جعفر، مفاهیم قرآنی در مهدویت. قم: مؤسسه امام صادق علیه‌السلام، ۱۳۹۰ش.
18. سید هاشم بحرانی، تفسیر البرهان، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۸۶ش، ۵ جلد.
19. سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ق، ۶ جلد.
19. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل. ترجمه علی اوجبی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۰ش.
20. صدر، سید حسین، تاریخ غیبت کبری، ترجمه سیدمهدی جلالی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۵ش.
21. صدر، سید محمد، تاریخ الغیبه الکبری، بیروت: دار التعارف، ۱۴۱۲ق.
22. عبدالله شهبازی، تحلیل تاریخی و فرقه‌های انحرافی، انتشارات امیرکبیر.
23. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی. ترجمه حسین انصاریان، قم: نشر دارالحديث، ۱۳۸۵ش، ۸ جلد.
24. کورانی، علی، عصر الظهور، ترجمه عباس جلالی، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۶ش.
25. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ترجمه ابوالحسن فقیهی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۷ش.

26. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش، ۲۷ جلد.
27. مهدوی راد، محمدعلی، بررسی تطبیقی روایات یملنی از منظر فریقین، حدیث پژوهی، ش 12.
28. نوری طبرسی، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸ق، ۱۸ جلد.
29. بهشتی، سید علی، تحلیل فلسفه دین و تعلیمات اسلامی، قم: انتشارات حوزه علمیه، ۱۳۹۴.
30. حاجی‌زاده، علی، «تحلیل فضای مجازی و استفاده جریان‌های دینی»، نشریه ارتباطات اجتماعی، ۱۳۹۸، شماره ۱۵.
31. رحیمی، مهدی، تحلیل جامعه‌شناختی جریان یمانی، مجله مطالعات ادیان، 1400 ش.
32. رشیدیان، فرهاد، «رسانه‌های اجتماعی و تأثیر آن‌ها بر جریان‌های دینی جدید»، نشریه ارتباطات دینی، شماره ۸، ۱۴۰۰.
33. رضوی، حسن، بازگشت به قرآن: اصول و مبانی تفسیری، تهران: انتشارات علم، ۱۳۹۰.
34. شریعتی، علی، جنبش‌های نوپدید در اسلام، قم: نشر هجرت، ۱۳۹۲.
35. علوی‌تبار، مصطفی، «جنبش‌های دینی نوظهور و کارکردهای اجتماعی آن‌ها در عراق پس از صدام»، فصلنامه علوم سیاسی، سال ۱۴، شماره ۳، ۱۳۹۰.
36. غلامی، حسین، تحلیل روان‌شناختی نوجوانان و هویت‌یابی، تهران: نشر دانشگاهی، ۱۳۹۷.
37. فولادوند، مهدی، «آگاهی‌سازی دینی و بحران‌های اجتماعی»، مجموعه مقالات کنگره علوم دینی جدید، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
38. فیرحی، داود، قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶.
39. قاسم‌زاده، یوسف، «جنبش‌های دینی و جذب نسل جوان»، مجله علوم اجتماعی ایران، شماره ۲۱، ۱۳۹۶.
40. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: انتشارات قدس، ۱۳۹۵.
41. کمالی، سید محمد، «عدالت‌خواهی و جریان‌های دینی جدید»، نشریه علوم سیاسی، شماره ۴۰، ۱۳۹۸.
42. موسوی، سید علی، پیشگویی‌های اسلامی و تحلیل اجتماعی، تهران: انتشارات الهادی، ۱۳۹۷.
43. ناصری، محمد، «نظریه‌های هویت و جریان‌های دینی نوظهور»، فصلنامه اندیشه‌های اجتماعی، سال ۲۳، شماره ۳، ۱۴۰۰.

